

El reclutament militar a Vimbodí (1892-1897)

José-Luis Cifuentes Perea. *j.l.cifuentes@gmail.com

Llicenciat en Història

Paraules clau: Vimbodí. Servei militar. Lleves. Segle XIX.

Introducció

El 8 de novembre de l'any 2000 es va viure el darrer sorteig de destinacions militars per als joves de la lleva de 2001, després de més de 230 anys de reclutament obligatori, un govern de la dreta espanyola, presidit per José María Aznar, acabava amb el reclutament obligatori, en convertir en professional l'exèrcit, aquest final era el resultat del compliment d'un dels punts de l'anomenat pacte del Majèstic, subscrit entre les cúpules de Convergència i Unió (CiU) i el Partit Popular (PP) el 28 d'abril de 1996¹ a través del qual el darrer partit arribà al poder i el seu aspirant investit president del govern.

L'historiador i militar Fernando Puell de la Villa, calcula la xifra de més de quinze milions de joves², els que d'una o d'altra manera es van veure forçats a fer aquella prestació. Les estadístiques parlen per si soles, només entre els anys 1893 i 1897 a Espanya foren allistats un total de 955.709 reclutes.³

El punt de partida del servei militar obligatori a l'ordenació jurídica hispànica en la forma com fins fa uns anys l'hem conegut, arranca de l'Ordenança del 3 de novembre de 1770⁴, promulgada durant el regnant Carles III, però, sens cap mena de dubte, seran les revolucions burgeses posteriors, les que s'encarregaran de consolidar-lo dins del nou estat liberal, fent-lo aparèixer com una conquesta de la nova classe social, que veia amb la seva imposició una eina més per a la transformació de l'Antic Règim, malauradament la composició real dels allistaments demostrava que es reduïa a aquells que no podien satisfer una determinada quantitat de diners, estem parlant de la figura de la redempció, figura que permetia adequar la teòrica obligatorietat amb les posicions econòmiques i de privilegi dels més adinerats.

L'objectiu d'aquest treball consisteix en l'anàlisi detallat de les dades que aporten les operacions de la lleva dels joves de Vimbodí, en l'espai cronològic que comprenen els anys de 1892-1897.

Per això passarem revista a les operacions recollides en els llibres d'actes de l'Ajuntament durant els anys citats, de manera que aquesta primera aproximació a l'estudi d'aquest fenomen social a la vila conques pugui servir de base, per a futurs estudis similars.

El reclutament

La mecànica del procés estava subjecta a una minuciosa legislació que deixava poc marge a la lliure interpretació de l'articulat. Aquesta normativa era recollida en les lleis de Reclutament de l'exèrcit de juliol de 1885 i d'agost de 1896, i a través d'elles l'administració pública, des del Ministeri de la Guerra, encarregat de fixar els contingents anuals per a cada reemplaçament, fins a la més simple i petita de les parròquies, passant per òrgans del Ministeri de Justícia, Diputacions i Ajuntaments, tenien un paper en la gestió, encara que el municipi era l'encarregat de la part més significativa de tot el procés.

La forma per la qual un jove s'incorporava a l'exèrcit passava per tres etapes clarament diferenciades: la seva inscripció, la seva classificació segons les seves objeccions declarades, i, finalment, la seva participació en el servei de les armes, segons fos declarat soldat, exclòs, exceptuat, redimit o substituït, cosa que es feia a partir de l'entrada del mosso a la caixa de reclutament i el sorteig.

La primera de les tres fases en què es divideix el procediment, la de la formació de les llistes, arrencava abans de finalitzar l'any immediatament anterior, tots els mesos de desembre els rectors de les diverses parròquies dels pobles i ciutats estaven obligats a remetre unes relacions amb les dades dels homes nascuts al llarg de l'any que complien els dinou anys, de la mateixa manera havia de actuar el Registre Civil, a partir d'aquesta suposada fiabilitat, es començava a formar el perfil de l'allistament general. Després vindrien les consultes als padrons municipals i els llistats que s'obtenien a partir l'obligatorietat d'inscriure's, ja que era responsabilitat dels joves demanar a les autoritats municipals la seva inscripció en l'allistament, l'obligació s'estenia a pares, tutors, responsables legals, etc. i la pena per tal omisió estava establerta en una multa de 250 a 500 pessetes si el noi era hàbil, i de 500 a 1.000 si no ho era. De la mateixa manera estaven obligats a inscriure'ls els directors d'establiments de beneficència, els caps d'institucions penitenciàries, els responsables de les incloses on poguessin residir els joves, i els comandaments dels cossos o instituts militars on poguessin servir com a voluntaris.

Amb tot això es conformava la primera relació d'allistament, s'obria un període de exposició pública alhora que s'obria un termini de reclamació, exclusió o rectificació de les dades, aquesta rectificació era una feina àrdua que suposava la localització de molts mossos, la consulta amb altres ajuntaments per tal de discernir la pertinença o no a l'allistament del municipi, la correcció d'errades ortogràfiques, inclús esbrinar si eren o no dades masculines, etc. La resolució de les rectificacions havia de ser breu i sumària, donat que havien de ser resoltes com a màxim el

mati de l'últim diumenge del mes de gener, tot perquè al mes de febrer pugués ser tancat el procés amb les llistes definitives.

La segona fase del procés era sense cap mena de dubte la de més repercussió social, donat que del seu desenvolupament depenia el futur més immediat dels joves mossos. Estem parla'm de l'acte de classificació i declaració de soldats. La declaració i classificació corria també per compte de l'administració municipal, encara que sobre supervisada per les institucions militars.

El desenvolupament de l'acte consistia en obtenir la informació més completa possible del jove: la seva professió, el seu nivell cultural (si sabia llegir i escriure), la seva mesura i la interrogació sobre si tenia alguna cosa per al·legar, de què es tractava, no s'admetia cap al·legació o protesta fora d'aquesta sessió pública, llevat que sobrevingués excepcionalment. Les al·legacions dels mossos havien de ser justificades i documentades. El resultat de l'acte tenia cinc possibles sortides:

- Mosso exclòs totalment del servei militar.
- Mosso exclòs temporalment del servei.
- Mosso soldat sortejable.
- Mosso soldat exceptuat.
- Mosso pròfug.

La tercera i darrera part del procés d'allistament era l'entrada del mosso en caixa i el seu sorteig.

El sorteig es feia a través de paperetes duplicades, unes amb els noms dels mossos, i altres, també iguals, amb tants números com joves hi concorrien. Les butlletes s'introduïen en dues bosses o bombos, un contenint els noms dels mossos i el segon els números d'ordre. Després de remoure suficientment els bombos, dos nens menors de deu anys procedien a l'extracció de les paperetes, en primer lloc un treia la bola que contenia el nom del mosso i en segon lloc l'altre nen treia la bola que contenia el número que obté en sort el mosso. Els mossos que obtenien els números més baixos eren destinats als exèrcits d'Ultramar, Cuba, Filipines i Puerto Rico, i els següents, una vegada coberta la quota d'ultramar, a l'Exèrcit de la Península.

Els joves de Vimbodi a través de la classificació i declaració com a soldats

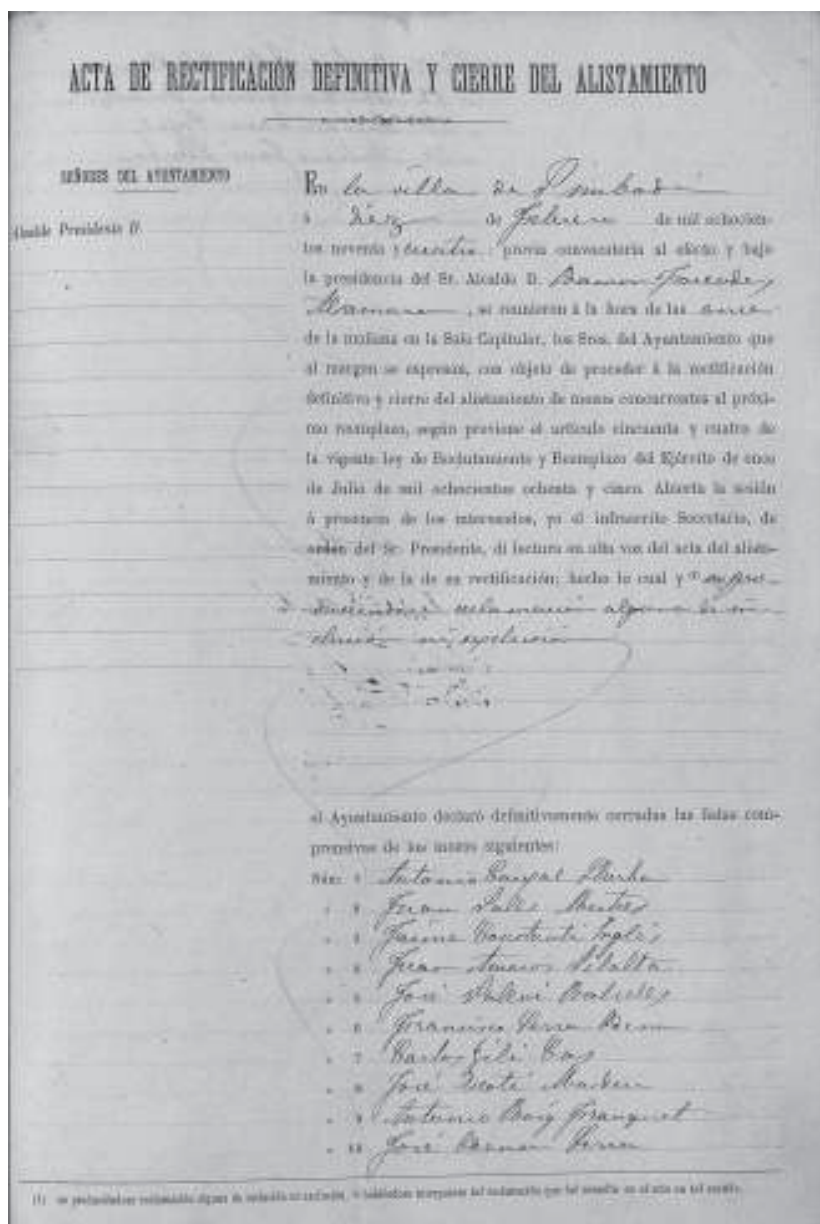
Hem vist, encara que molt resumidament, la part més important de la burocràcia de les llesves, la qual originava un gran nombre de dades que veien la llum a partir de la relació nominal dels joves que obligatòriament havien de passar per l'acte de la classificació i declaració de soldat. Serà a partir de les dades extretes de l'informació d'aquestes actes des d'on presentarem una aproximació a la joventut masculina vimbodinenca de final del segle XIX.

Estadística general de l'allistament a Vimbodí (1892-1897)

Any de la lleva	Anys naixement	Mossos allistats	mossos rectficats	Mossos concurrent
1892	1873	23	23	23
1893	1874	7	7	7
1894	1875	14	14	14
1895	1876	15	15	15
1896	1877	18	18	18
1897	1878	17	17	17
Total		94	94	94

Font: Actes de sessions de plens de l'Ajuntament de Vimbodí per als anys de 1892 a 1897⁵.
Fons Municipal de Vimbodí, (ACCB).

Document de l'acta de
rectificació i tancament de
l'allistament de la vila de
Vimbodí

Una primera cosa ens crida l'atenció, és que no trobem cap any en el què es diferenciï el nombre de mossos allistats amb el nombre de mossos finalment concurrents, això vol dir que no hi va haver cap defunció, cap migració ni altra cosa que pugués alterar la relació.

Dins el sexenni 1892-1897 treballarem amb les dades de 94 nois de 19 anys, la seva identificació amb noms i cognoms, els seus pares, la seva naturalesa, la seva talla, la seva escolarització, la seva professió i, finalment, les seves al·legacions, tot anava encaminat a dictaminar la idoneïtat o no del mosso abans de ser declarat soldat o no.

L'alçada

Una de les informacions continguda a les actes de classificació i declaració de soldats, és la que fa referència a l'alçada, aquesta variable és recollida des de segles en les estadístiques militars, i un avantatge que té sobre altres estadístiques, és que és calculada regularment en grups d'homes d'una mateixa edat, per la qual cosa es poden reconstruir sèries anuals d'alçades de les diferents generacions. Malgrat les conclusions que s'extreuen són sovint dispars pel que fa a la seva representativitat, no podem oblidar que són les dades objectives d'una part de la població i són útils per l'estudi dels nivells de benestar en una societat, sense oblidar altres fonts com la renda per càpita, els índexs salarials o les taxes de mortalitat.

Alçades dels joves allistats a Vimbodí (1892-1897)

(Anys)	1892	1893	1894	1895	1896	1897	TOTAL
Menys de 1.502 mm.			1		1		2
De 1.503 a 1.530 mm.						2	2
De 1.531 a 1.560 mm.	4		4		2	2	12
De 1.561 a 1.590 mm.	4		4		3	1	12
De 1.591 a 1.620 mm.	6	2		7	2	4	21
De 1.621 a 1.650 mm.	3	1		3		2	9
De 1.651 a 1.680 mm.	4	4	4	3	7	2	24
De 1.681 a 1.710 mm.	1			1	1	3	6
De 1.711 a 1.740 mm.			1		2	1	4
De 1.741 a 1.770 mm.	--	--	--	--	--	--	--
De 1.771 a 1.800 mm.				1			1
Mossos amb dades disponibles							93

Cal remarcar que de l'any 1892 manquen les dades d'un jove que respon a les sigles de Agustí B. R., per trobar-se en aquells moments pres a la presó de Montblanc, per aquest motiu no apareixen les dades dels 94 mossos, sinó només de 93.

La primera aproximació que podem fer a les xifres és notar com el gruix dels mossos es troba situat estadísticament a tres de les dotze franges que hem creat, és a dir, entre 1591

i 1680, es en aquestes on trobem un total de 54 talles, equivalent a un 57,45 % dels mossos dels que tenim dades, i que l'alçada mitja dels 93 mossos és de 1.621 mm.

Referent a a les talles mitjanes anotarem que per l'any 1892 la situem en 1.612 mm., l'any 1893 la en 1.644 mm., per l'any 1894 seria de 1.596 mm., per 1895 de 1.640 mm., per 1896 de 1.626 mm. i per 1897 de 1.623 mm. Hem sotmès aquestes dades a una comparativa entre les talles dels anys 1892 a 1897 que en els mateixos anys al conjunt de l'Estat recull la professora Roser Nicolau⁶ i el resultat d'aquesta comparativa es el quadre següent:

Any de la lleva	Mitjana de Vimbodí	Mitjana Nicolau	Diferència
1892	1.612 mm.	1.636 mm.	- 14 mm.
1893	1.644 mm.	1.639 mm.	+ 5 mm.
1894	1.596 mm.	1.637 mm.	- 41 mm.
1895	1.640 mm.	1.631 mm.	+ 9 mm.
1896	1.626 mm.	1.643 mm.	- 17 mm.
1897	1.623 mm.	1.632 mm.	- 9 mm.

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres extretes dels expedients generals de les operacions de lleva dels anys esmentats i del quadre 2.16: *"Estatura media de los reclutas nacidos entre 1837 y 1980"* de Roser Nicolau Nos: *Población, Salud y actividad*. op.cit. p. 136

Un simple joc comparatiu ens porta a veure de forma ràpida i concisa, que els anys 1892 i 1897 la talla mitjana dels joves de Vimbodí supera significativament la dels mossos de la resta de l'Estat, encara que lleugerament, amb un màxim de 26 mm. i un mínim de 12 mm.⁷

Les al·legacions

Les lleis de Reclutament de 1885 i de 1896, establien les circumstàncies per les quals un jove podia posar entrebancs per evitar la prestació del servei d'armes. A partir de les dades amb què estem treballant i pels anys 1892-1897, hem confeccionat el quadre que segueix, de l'anàlisi de les seves xifres, podem observar l'existència d'un elevat nombre d'al·legacions amb les quals es van enfrontar els organismes públics.

Any de la lleva	Total joves	Joves que al·leguen	Joves que no al·leguen
1892	23	11 (47,83 %)	12 (52,17 %)
1893	7	2 (28,52 %)	5 (71,48 %)
1894	14	5 (35,71 %)	9 (64,29 %)
1895	15	4 (26,67 %)	11 (73,33 %)
1896	18	9 (44,45 %)	9 (55,55 %)
1897	17	8 (47,05 %)	9 (52,95 %)

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres extretes dels expedients generals de les operacions de lleva dels anys 1892-1897.

Les possibilitats legals per al·legar es resumeixen en tres grans grups: causes socioeconòmiques de l'individu o del seu entorn, i un segon grup estaria relacionat amb qüestions de salut i un tercer grup de diversos.

Cal que contextualitzem dos petits detalls, entre el 9 de novembre (de *facto* ja des de el 3 d'octubre) de 1893 i el 25 d'abril de 1894 té lloc l'anomenada Primera Guerra del Rif o Guerra de Melilla, i posteriorment el 24 de febrer de 1895 comença a Cuba la darrera i definitiva guerra contra la corona espanyola per la seva independència. Si ens fixem amb els percentatges de joves que al·leguin sobre l'any anterior, es produeix un increment significatiu, passant l'any 1893 del 28,5% a un 35,7%, és a dir un increment de més del 8%; més significatius són encara els anys 1896 i 1897, en ple desenvolupament de la guerra esmentada, es passa d'un 26,6 % en un any de calma relativa, un 45,5 % en els dos anys de guerra.

Al·legacions socioeconòmiques

Les lleves del nostre estudi estaven sotmeses a dues lleis separades per més de deu anys, encara que això no comportaria gaires diferències en el moment de presentar al·legacions. Tant la Llei de 11 de juliol de 1885, com la de 21 d'agost de 1896, són molt similars. Dels diferents casos contemplats per llei i aplicables a cada reemplaçament, els més utilitzats a l'hora d'al·legar, són dos i es troben en el capítol titulat «*De las excepciones del servicio activo en los cuerpos armados*». La al·legació ser «*Hijo único que mantiene a su padre pobre, siendo este impedido o sexagenario*», i en segon lloc ser «*Hijo único que mantiene a su madre pobre, siendo ésta viuda o casada con persona también pobre y sexagenaria o impedida*." Són les més habituals.

Al·legacions dels reclutes de Vimbodí (1892-1897)

*A.LI.	T.M	M.A.	A.P.P.	A.M.V.	M.NoA.
1892	23	11 (47,83%)	6 (54,55%)	1 (0,91%)	12 (52,17%)
1893	7	2 (35,71%)	1 (50,00%)	1 (50,00%)	5 (71,48%)
1894	14	5 (35,71%)	2 (40,00%)	0 (00,00%)	9 (64,29%)
1895	15	4 (26,67%)	2 (50,00%)	1 (25,00%)	11 (73,33%)
1896	18	8 (44,45%)	4 (50,00%)	3 (37,50%)	9 (55,55%)
1897	17	8 (47,05%)	3 (37,50%)	1 (01,30%)	9 (52,95%)
TOTAL	94	38 (40,42%)	18 (47,37%)	7 (20,59%)	55 (59,58%)

* A.LI. (Anys de lleva) T.M. (Total mossos) M.A. (Mossos que al·leguen) A.P.P. (Al·legació en la figura del pare pobre) A.M.V. (Al·legació en la figura de la mare vídua) M.NoA. (Mossos que no al·leguen)

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres extretes dels expedients generals de les operacions de lleva.

Al·legacions d'aspecte, defecte físic o malaltia de l'individu

A més de les raons de caràcter socioeconòmic, els mossos podien al·legar altres situacions, a continuació esbossarem les malalties i defectes dels joves de 19 anys de Vimbodí que concorren a l'acte de la classificació i declaració com a soldats.

Fem servir les classificacions de les diferents exempcions ja recollides des de 1885 per la Llei de Reclutament i Reemplaçament vigent en el seu moment, ja sigui la pròpia de 1885 o la de 1896, modificació que no anul·lava l'anterior, únicament afegirem una columna específica de curts de talla.

Tipologia d'al·legacions físiques i mèdiques

Any	Joves	Clau 1	Clau 2	Clau 3	Clau 4	Clau 5	Clau 6	Clau 7	Clau 8	Clau 9	Clau 10
1892	23				1	1				1	
1893	7										
1894	14		1		1						1
1895	15										
1896	18										1
1897	14										2
TOTAL	94		1		2	1				1	4

Font:: Elaboració pròpia a partir de les xifres extretes de les expedients generals de les operacions de lleva dels anys esmentats. (vegeu identificació de les claus al peu)⁸

Localitzem a quatre nois amb una mida inferior a 1.550 mm., mínim establert per la normativa i d'aquests destaquem les mides de 1.410 i de 1.490 són les mides més baixes documentades. Si relacionem aquestes quatre mides amb el total de mossos que estudiem, ens aporta una dada significativa, un 4,25% del mossos amidats en l'acte de la classificació i declaració de soldats són curts de talla, o dit d'una altra forma, un 10,52 % del mossos que fan al·legacions ho fan per la talla.

La segona categoria són les al·legacions relacionades amb l'aparell digestiu i els seus annexos, 2 persones, que suposa un 5,26 % del total de joves que al·leguen, i un 2,12 % sobre el total dels que concorren a l'acte de la classificació.

Les altres tres al·legacions fan referència a problemes a l'aparell locomotor, de l'oïda i de l'aparell circulatori.

El nivell d'alfabetització dels joves de Vimbodí a partir de les actes

Una de les preguntes que les autoritats feien era si sabia llegir i escriure, la resposta solament era una afirmació o una negació.

«Una definició relativament senzilla conceptua com a persona alfabetitzada a qui pot llegir i escriure, amb un cert grau de comprensió, un text breu relatiu a la seva vida diària.»⁹ L'any 1951 la Unesco apuntava que «se consideraba alfabetizada a "la persona capaz de leer con discernimiento y escribir una frase breve y sencilla de su vida cotidiana".

L'interrogant de saber llegir i escriure és evident que només tenia dues respostes, si o no. L'historiador, quan s'enfronta a aquesta disjuntiva, té el dubte de si la resposta afirmativa vol dir que sap llegir i escriure amb unes certes garanties, de manera que sí són capaços d'entendre el que llegeixen i el que escriuen, o, si per contra, una resposta afirmativa no amaga una certa por o vergonya del que diran, sent només una opinió generosa sobre les seves pròpies qualitats. No podem fer llegir i escriure unes línies als nostres mossos per saber si són capaços de fer-ho, i si són capaços o no de entendre el que llegeixen, així que, haurem d'acceptar que una resposta positiva significa que el mosso gaudeix del grau d'alfabetització suficient com per no ser inclosos en l'òrbita dels analfabets.

Alfabetització dels joves de Vimbodí

<i>Nivell d'alfabetització</i>	<i>Número de joves</i>	<i>Total joves amb dades</i>	<i>Percentatge</i>
Saben llegir i escriure	68	93	72,34 %
No saben llegir ni escriure	26	93	27,96 %

Font: : Elaboració pròpia a partir de les xifres extretes de les expedients generals de les operacions de lleva dels anys esmentats.

Abans de fer esment a aquest nou apartat, recordem una vegada més que manquen les dades del jove Agustí B. R., per trobar-se en aquells moments empresonat a la presó de Montblanc. És per aquesta raó per la qual no surten les dades dels 94 mossos, sinó 93.

Del resultat de les xifres, dir que l'índex de analfabetisme, és de més d'un 27% dels joves de dinou anys entre 1892-97.

Dels que disposem dades diuen no saben llegir i escriure, o al menys això és el que diuen a les actes. Entenem que és una relació significativa, encara que no tan extrema com la que es donava en pobles del Camp de Tarragona com Constantí, que en els anys 1895-1898 tenia una proporció del 35%¹⁰, per sobre de Sant Feliu de Llobregat, que el 1893 comptava amb la relació percentual d'analfabets d'un vint per cent¹¹

Maria Gloria Quiroga Valle, estableix a nivell estatal, en aquests anys les dades d'alfabetització eren properes al 70%¹² i encara que més elevades les dades de 1897 de Vimbodí, anirien per aquesta tendència. A més sembla confirmar-se la tesi de que les zones rurals agràries com és el cas vimbodinenc, tenen un índex d'alfabetització més elevat que les urbanes i industrials.

*Estació de Vimbodí a començaments
del segle XX.
(Col·lecció Jordi Jiballí. Manlleu).*

Una situació especial

Entre les que denominem com altres al·legacions citem la d'estar empresonat, l'any 1892 trobem el cas del jove Agustí B. R. que és exceptuat per estar empresonat a la presó judicial de Montblanc, tampoc trobem cap pròfug.

L'estructura socioprofessional

Hem documentat fins a un total de dotze professions diferents en les respostes en les actes de la Classificació i Declaració de soldats:

<i>Sector primari</i>			<i>Sector secundari</i>			<i>Sector terciari</i>		
Pagès	(79)	(84,05%)	Boter	(1)	(1,06%)	Cafeter	(1)	(1,06%)
Pastor	(2)	(2,13%)	Baster	(1)	(1,06%)	Confiter	(1)	(1,06%)
			Fuster	(1)	(1,06%)	Comerciant	(2)	(2,13%)
						Estudiant	(3)	(3,19%)
						Fornier	(1)	(1,06%)
						Moliner	(1)	(1,06%)
						Perruquer	(1)	(1,06%)

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres extretes dels expedients generals de les operacions de lleva dels anys esmentats

En les darreries del segle XIX Vimbodí era un municipi eminentment primari, amb una majoria de joves que declaraven ocupar-se en el sector primari (84,05%).

També és significatiu que la segona professió declarada (tres joves) pertany a un grup de població econòmicament inactiva, com són els estudiants, el fet descobreix a una minoria de famílies que es podien permetre el luxe de formar a un jove de més de dinou anys. Hem inclòs als estudiants dins del sector terciari.

El resum és que el sector primari agrupava a un 86,17% dels joves, el sector secundari a un 3,20% i el sector terciari un 10,63%.

El jove que naixia a Vimbodí entre 1873 i 1878, en el moment d'arribar a l'edat de «quintar-se», tenia una alçada molt propera als 1.622 mm. amb una ocupació agrària, amb moltes possibilitats d'alfabetització, amb un bon estat físic, però amb possibilitats d'estar inclòs en els llindars de la pobresa, malgrat l'existència d'una minoria benestant, l'any 1895 dels 15 joves que componen la lleva, tres són redimits per la seva família, deduïm, doncs, que han pogut disposar de l'elevada xifra de 1.500 pessetes.

COMISION PROVINCIAL
DE TARRAGONA.

SECRETARIA

SERVICIO MILITAR

Núm. 4124

Esta Comisión, en sesión del día de hoy, ha declarado exceptuado del servicio activo en los cuerpos armados, y destinado como soldado condicional al correspondiente Batallón de Depósito, a *Manfredi Martí (16)* continuado en el alistamiento de ese distrito municipal para el reemplazo de este año, por haber justificado hallarse comprendido en el caso *10º* del art. 69 de la vigente ley de Reclutamiento y Reemplazo del Ejército, y sin perjuicio de la revisión que deberá sufrir en los tres reemplazos siguientes, según lo prevenido en los artículos 72 y 81.

Lo comunica á V. con arreglo al art. 108 de la referida ley, para su conocimiento, notificación á los interesados y remisión dentro de cinco días del oportuno certificado en que así se acredite.

Dios guarde á V. muchos años.—Tarragona
30 de *Octubre* de 1896.

El Vicepresidente accid.º,

José Batlle

P. A. D. L. C. P.,

Tomás Lluís, Lluís.

Sr. Alcalde de *Vimbadi*

Notes

- 1.-Pujol i Soley, Jordi: *Memòries: de la bonança a un repte nou. 1993-201*. 3r. Volum. Barcelona 2012.
- 2.-Puell de la Villa, Fernando: *Ritos y rituales cuarteleros*. Dins: *Los Quintos*. Ureña (Valladolid), 2002. p. 83-103
- 3.- *Estadística del reclutamiento y reemplazo del Ejército. Trienio 1912-1914. Dirección General del Instituto geográfico y estadístico. Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes. Talleres del Instituto Geográfico y Estadístico. Madrid, 1915. p. 14*
- 4.- *Los códigos españoles concordados y anotados. Nueva recopilación: autos acordados*. volum 12. Nova recopilació. Actuacions acordats. Ordenances de Bilbao. Impremta de la Publicidad, Madrid 1851, p. 316. Online, 2011 [consultat el 30 de març de 2012]. Disponible al World Wide Web: <http://books.google.es/books?id=7bcCAAAYAAJ>
- 5.-«Espanya, Provincia de Tarragona, registros municipales, 1430-1943,» images, FamilySearch (<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1942-44273-16094-79?cc=2015366&wc=91Q2-DP6:1052276601,1292532903,1292532901,1292535503> : accessed 24 Sep 2014), Espanya, Provincia de Tarragona, registros municipales, 1430-1943 > Espanya, Provincia de Tarragona, registros municipales, 1430-1943 > Tarragona > Vimbodí > Quintas 1890-1894 > image 1 of 209. «Espanya, Provincia de Tarragona, registros municipales, 1430-1943,» images, FamilySearch (<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1961-44273-9725-42?cc=2015366&wc=91QP-VZ3:1052276601,1292532903,1292532901,1292535504> : accessed 24 Sep 2014), Espanya, Provincia de Tarragona, registros municipales, 1430-1943 > Espanya, Provincia de Tarragona, registros municipales, 1430-1943 > Tarragona > Vimbodí > Quintas 1895-1898 > image 1 of 261.
- 6.-Nicolau Nos, Roser: *Población, Salud y actividad*. En *Estadísticas históricas de España, siglos XIX-XX*, Albert Carreras y Xavier Tafunell (Coords.), Vol. I , p. 77-154, 2ª edició augmentada i revisada, Bilbao, 2005, p. 136.
- 7.-Altres dades: estatura mitjana de Constantí entre els 1895-1898, 1.645 mm., Sant Feliu de Llobregat (Barcelona) l'any 1893 tenia una mitjana de 1.636 mm. i L'Hospitalet de Llobregat per a els anys de 1896-1897 tenia una mitjana de 1.642 mm.
- 8.-Clau 1: Defectes físics i malalties corresponents al sistema cerebroespinal i dels nervis.
 Clau 2: Ídem visió
 Clau 3: Ídem oïda
 Clau 4: Ídem aparell digestiu i annexes
 Clau 5: Ídem aparell respiratori circulatori i annexes
 Clau 6: Ídem aparell gènito-urinari
 Clau 7: Ídem sistema cutàni i cel·lular
 Clau 8: Ídem sistema limfàtic i ganglis
 Clau 9: Ídem aparell locomotor
 Clau 10: Curt de talla.
- 9.-Núñez Romero-Balmas, Clara Eugenia: *Educación*, en *Estadísticas históricas de España, siglos XIX-XX*, Albert Carreras y Xavier Tafunell (Coords.), Vol I, p. 155-244, 2a edició augmentada i revisada, Bilbao, 2005, p. 186.
- 10.-Un exemple podria ser el municipi de Constantí, on els anys 1895-1898, l'índex d'analfabetisme pujava fins a una quota superior al trenta-cinc per cent. Vegeu: Cifuentes Perea, José Luis: "*Constantí 1895-1898. Cuatro años de quintas*", *Estudis de Constantí*, (Constantí), 24, (2008), p. 21-65.
- 11.-Cifuentes Perea, José-Luis: "1893, un any de quintes a Sant Feliu de Llobregat", *Materials del Baix Llobregat*, 16, (2010). p. 55-60
- 12.-Quiroga Valle, Maria Gloria: *El papel alfabetizador..... op. cit.* p. 95